

Aiwatarwa Da Sadarwa

A Wakokin Baka Na Hausa

**Sa'idu Muhammad Gusau,
Sashen Koyar Da Harsunan Nijeriya,
Jami'ar Bayero, Kano-nijeriya**

**AIWATARWA DA SADARWA
A WAKOKIN BAKA NA HAUSA**

**SA'IDU MUHAMMAD GUSAU,
SASHEN KOYAR DA HARSUNAN NIJERIYA,
JAMI'AR BAYERO, KANO-NIJERIYA**

**TAKARDAR DA AKA GABATAR SASHEN KOYAR DA
HARSUNAN NIJERIYA,
JAMI'AR BAYERO, KANO**

ALHAMIS, 30 GA SATUMBA, 2021

**AIWATARWA DA SAMARWA A WAKOKIN BAKANA HAUSA
DAGA
SA'IDU MUHAMMAD GUSAU, JAMI'AR BAYERO, KANO**

1.0 Gabatarwa

Yawancin waqoqin baka na Hausa da ake yi sai an aiwatar da su domin su dace da saqonnin da ake son isarwa a cikin zubinsu¹. Aiwatarwa da ake yi wa waqar baka ta Hausa takan zamanto a zubin qwaqwalwa da tunani na zuciya ne, sannan a rera saqonni da ake son fitarwa, bisa rerawa ta zahiri. Tunani a qwaqwalqa da zuciya² su suke ba makaxi dama ya qulla batutuwa³ a sauwarce, ya tsara zirin tunaninsa a zuciya, kuma wani yanayi ya ba shi dama ya furta shi a bayyane da ake kira sadawa a ilimin waqar baka.

Sadarwa a waqa ita ke bayyana furucin zuciya ko jumlolin baxini a lokacin da aka rera waqar baka a bainar jama'a. A al'ummar Hausawa ba a yin waqar baka sai an sadarda ita. Sadarwa ke nan ita take tabbatar da rerawar waqar baka kuma ita take sa waqar baka ta bayyana a zahiri kowa da kowaya iya sanin ta har kuma a dinga maimaita ta.

A wannan takarda an nufi aniyar yin magana ne a kan aiwatarwa da kuma sadarwar waqar baka ta Hausa. Za a duba aiwatarwa, sannan kuma a yi nazarin yadda ake yin sadarwa ta waqoqin baka na Hausa. sadarwa nan wajiba ce, idan ba a sadar da waqar baka ba, to, ba a yi waqar baka ba. Ashe kenan bayan an yi tunani baxini, sannan, waqar baka za ta cika sai kuma a

¹ Ita aiwatarwa wata hanya ce wadda ake bi ana yi ko ana qaga waqar baka, kuma ana shirya ta. Akwai makaxa waxanda suke tsayawa gida ko wani wuri su shirya waqar baka, misali Alhaji Salihu Jankixi, Sarkin Taushin Sarkin Musulmi Abubakar III (1938- 1988) da Ibrahim Narambaxa, makaxin Sarkin Gobir na Isa Amadu Bawa I(1935-1975) da sauransu. Waxannan makaxa su ne ake kira Makaxan Shiri wato makaxa masu shirya waqar baka a keve. Sannan kuma akwai Makaxan Qire, wato makaxa masu yin waqa nan take, duk inda ta faxi rataya. Duka makaxan shiri da makaxan qire suna bin tsari na aiwatar da waqar baka, dukansu sai sun tsara waqar baka a jumlace a qwaqwarwarsu da kuma tunaninsu a zuciya,

sannan su rera ta a matsayin sadarwa. Za a kuma wakilci yadda makaxan shiri suke aiwatar da waqar baka kamar haka: +Qungiya

+Jagora +'Y/Amshi +Qulli +Qari (da muqarrabansa) +Gindin Waqa +Kixa. Ana kuma

wakiltar aiwatarwar makxan qire a dunqule kamar haka: +Kaxaita +Jagora –'Y/Amshi

+Qulli –Qari (da wasu muqarrabansa) +/-Gindin Waqa +/-Kixa (Gusau, 2008 :448- 449).

² Wato tsara jumlole na baxini a matsayi na deep Structure. Kuma jumlole na baxini su ne sauwarce-sauwarce na mutum ko sarƙe-sarƙe zuciya waxanda wani lokaci akan sami dama a fexe su a zahiri.

³ Maganganu na waqa, masu hikima da azanci da kuma balaga da ake sarƙawa ta amfani da fasaha da zalaqar magana.

sadar da ita wato sai an rera ta, a kuma sadar da ita ga jama'a, daxa waqar bakan nan ta gargajiya⁴ ce ko ta zamani⁵.

Aiwatarwa⁶

A Qamusun Hausa-English na Awde Nicholas (1996) ya nuna jumlar aiwatarwa tana nufin (1) to go ahead with (2) to operate (3) to carry out; wato za a fassara waxannan da (i) ci gaba da wani abu (ii) sarrafa wani abu (iii) yin wani abu ko zartar da wani abu ko zartarwa (1996:3).

A littafin Hausa Metalange wato Qamus na kevavvun kalmomi (1990) an nuna kalmar aiwatarwa tana nufin da ingilishi (1) Performance Class (2) Grade word Class, akwai kuma Aiwatar da harshe wadda aka fassara ta da Linguistic Performance (1990, UPL Ibadan: 57; Edita Xalhatu Muhammad).

A fannin ilimin waqar baka kuma, Gusau (2008) yana cewa: Aiwatarwa hanya ce wadda ake bi a sarrafa waqar baka, ko a yi ta (Gusau, 2008: 448 da Gusau, 2014, 5).

Kuma kalma ce wadda ake hankaltar da al'umma dangane da dabarun tafiyar da rayuwa waxanda za su ba da damar cim ma ganga mai inganci (Funtua, A. I. da Gusau, S. M. 2011, 1).

Yin Waqar Baka ko Sarrafa Waqar Baka

A lokacin da makaxi ya zo yin waqar baka tun a qwaqwalwarsa da tunaninsa yake fara tsara ta. Wannan tsari shi ne na baxini, wanda yake a rattave a zuciyarsa kuma a cikin jumlolinsa. To, tun daga wannan lokaci ne ya riga ya yi waqarsa ta baka ta bin waxannan mataakai:

- Matakin Qullawa
- Matakin Kixa
- Matakin Rauji
- Matakin Kalmomi
- Gindin Waqa
- Layuka ko Saxaru a Xiya

⁴ Waqar baka ta gargajiya ita ce waqar da ake aiwatar da ita, sannan a rera da ka, a kuma ta haddace da ka, a ajiye ta a cikin ka (haddacewa). Kamar waqoqin Mamman Shata Katsina.

⁵ Waqar zamani kuma ita ce wadda ake aiwatar da ita, sannan a rera ta a sitidiyo, a ajiye ta a na'urar CD-CD ko memory ko wata na'ura ta zamani.

Wasu sukan haddace ta da ka, su dinga maimaita ta da ka. Amma duk da haka ana naxar ta a CD, kuma a ajiye ta a wata na'ura ta zamani irin wadda ake naxar waqar baka da ita.

⁶ Wato ita ce ake fassarawa da ingilishi, deep structure.

- Nuna Farin Ciki
- Nuna Baqin Ciki
- Faxakarwa
- Gargaxi
- Ilmantarwa
- Nasihantarwa
- Isharantarwa
- Yabawa
- Yin Zambo
- Yin Habaici
- Da Sauransu Kamar Kalmomin Azancin Magana

Matakin Qullawa

Makaxan baka sukan qulla waqoqinsu ta azanci da fasahar da suke da su.

Ma'anar qulli ta qamus:

A qamus na Hausa-English (Awde, 1996: 102) ya nuna Qulli shi ne (1) to knot (2)to plan (3) to conspire; wato (1)ya qulla (2) ya shirya ko ya yi dabara (3) ya haxa kai. Shi kuma Qamusun Hausa (CNHN, 2006: 285) cewa ya yi qulla, ita ce xaura ko qudura.

Ma'anar Qulli ko Qulla ko Qullawa ta isxilahi wato ta fannin ilimin waqar baka. Ita ce:

Alhaji Musa Xanqwairo Maradun ya fahi yadda yake qulla waqarsa a inda yake cewa:

Jagora: Ga makaxi ya qulla waqatai, 'Y/Amshi: Sai a amsa mashe ba a qara mai, Jagora: In naq qulla waqa a qara man,

'Y/Amshi: Mu haxu duk azanci gare mu,

: Shin a'a mutum guda za ya radde mu,

: Shirya kayan faha Maigida Tsahe,

: Ali xan Iro bai xauki reni ba.

(Xanqwairo, Waqar 'Yandoton Tsahe Alhaji Aliyu II(1960-1991)

Qullawa ta waqoqin makaxan baka tana da mata kai biyu. Akwai qullawa ta makaxan qungiya, sannan akwai qullawa ta makaxan kaxaita. Ga su kamar haka:

i)Qullawar Makaxan Qungiya

Waqoqin baka na Hausa waxanda ake qullawa ta qungiya, waqoqi ne waxanda ake tunaninsu ta tsakanin Jagora da kuma 'yan amshinsa. Ita qungiya ita ce wadda ta qunshi

Jagora da kuma yaransa masu yi masa amshi na waqar baka da kuma yin kixa. Har wa yau, qungiya ta qunshi ‘yan ma’abba ko sanqirori ko masu kirarin baki. A wannan lokaci, za a haxa qarfi da qarfe tsakanin Jagora da ‘yan amshinsa, a dinga tunanin yadda za a shirya waqa, musamman ta kawo jumloli da yadda za a tsara saxaru ko layuka, sannan ana yi ana dakatawa ko lumfasawa. Wannan shi ne qulla waqa ta makaxan qungiya.

Su kuwa makaxan kaxaita, su ne waxanda Jagororinsu kawai za su dinga qulla kalmomi da jumloli, amma yaransu, za a sami waxanda suke yin amshi wato +ciko kawai, sai dai ba su yi musu kowane irin qari a waqa. Akwai wasu jagororin da ba a ce musu ko qala, Jagora ne zai qulla waqarsa kuma ya qare ta shi kaxai. Irin wannan qulli jagora ne kawai zai yi tunanin waqa a baxininta idan ya gama qulla ta sai ya zo cikin yaransa ya rerako ya je wani wuri ya sadar da ita. A irin wannan waqa, Jagora ne kawai ake jin muryarsa yana rera waqa, yana sadar da ita ga jama’a.

A bisa waxannan mataakai ne ake bi, ake quqqulla, waqoqi na gargajiya ko waqoqi na zamani na baka da Hausawa suke yin tunaninsu a baxini, daga baya su rera su a yayin da sukesadar da su.

Matakin Kixa

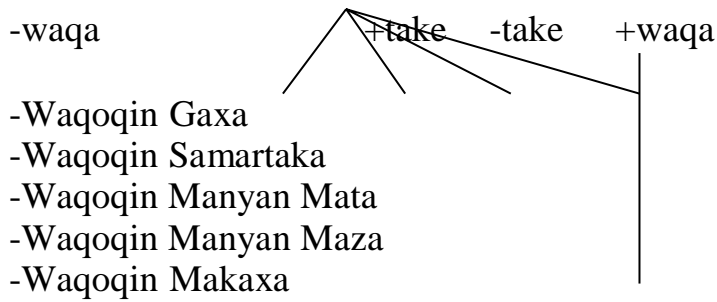
A Qamusun Hausa an nuna kixa yana nufin bugun ganga ko kalangu ko abun bugawa ko bugun qwarya ko goge ko garayako taushi ko kotso da hannu ko da makaxi ko da wani abu (CNHN, 2006: 243).

A ilimin fannin waqar baka, kixa yana nuni ne da wani amo ko sauti da ake samarwa ta gwama ko haxa abubuwa biyu kamar dutsi + dutsi ko tafi + tafi ko baki + qahon dabbobi ko ganga + gula (makaxi) ko wani abu + wani abu ko sauransu. Kixa kuma yakan zama wani amo ne wanda yakan shiga jikin mai sauraro, ya sa masa karsashi har ya dinga rausayawa, yana tattakawa ko jujjuyawa.

Gusau (2008: 54) yana ganin kixa shi ne wanzar da amo mai shiga jiki wanda kuma ake aiwatarwa ta haxa abubuwa biyu ta matakin busawa ko tafawa ko bugawa ko kaxawa ko gogawa ko girgizawa ko kuma wasun waxannan.

Akwai kayayyakin kixa da dama. Wasu na gargajiyar Hausawa ne, wasu kuma na baqin wasu al’ummu ne waxanda Hausawan suka aro, suna amfani da su. A wajen Hausawa akwai kixa zallarsa kawai, ba tare da haxawa da waqa ba, ko kirari ko kaxa take. Akwai kuma kixa ta amfani da kayan kixa wanda ake haxawa da waqa, wanda kuma ake yi wa waqoqin da makaxan

baka suke yi. Kixa a wajen Hausawa ya rarrabu zuwa: Kixa

A wajen aiwatarwa ta waqar baka akan gwama ta da amon kixa wanda za su dinga tafiya a tare tsakanin muryarmakaxi da sautin gangar da makaxin yake amfani da ita.

Bisa mahangar makaxa, akwai wasu hanyoyi da ake xora kixa na waqoqinsu na baka domin su yi daidai da yadda ake sadar da su. Waxannan hanyoyi sun haxa da:

- sadar da kixa daidai da nauyi na muryar makaxi da kumaraujin da aka zava wa matanin waqa;
- Dacewar amon kixa da gavovin murya bisa gurabunta na hawa da sauka da kuma faxuwa;
- Qarfafa madirar gavovi;
- Wani bi a kaurara amon kixa;
- Wani bi a sassauta amon kixa;
- Wani bi a ja amon kixa;
- Wani bi a matse ko a tauye amon kixa;
- Wani bi a qwairanta amon kixa;

Sannan kuma yanayin kixan yana iya zama:

- Mai diri
- Mai qarfi
- Mai kauri
- Mai zaqi
- Mai kumbura
- Mai kaurara
- da sauransu

Matakin Rauji

Qamus na Hausa a vangaren Hausa-English (Awde, 1996: 131) ya bayyana kalmar rauji da clapping wato yin tafi ko ban tafi (Awde, 1996, 131 & 210). A kuma littafin Qamus na

Kevavvun kalmomi wato Hausa Metalanguage ya fassara Rauji da Ingilishi da Rhythms wato Kari ko karin murya (Awde, 1996:361).

A fannin ilimin waƙar baka kuwa, rauji wani sauti ko amone wanda yake tashi a sama ko ya sauka ko ya faxi. Rauji yana iya zama murya ta wata halitta mai rai ko sautin wani abu maras rai kamar qara ko doka qafafu a bisa qasa ko wani tsando kosauti daga kukan tsuntsaye. Har wa yau kuma akwai rauji mai xaxi, mai zaqi da kuma rauji maras daxi, mai-ta-da-hankali, kamar kukan kanari (rauji mai zaqi) da kuma kukan jaki (rauji maras zaqi, mai xaukar hankali).

Wata ma'anar isxilahi kuma, rauji na iya zama masaukar murya a gaba.

A yayin da aka gwama rauji a waƙar baka ta Hausa ana xora shi bisa muryoyi na gavovi na kalmomi ne waxanda akan sarqa su a tayar da saxara a xa na waqa. Rauji wanda aka zava, aka xora wa saxara ko layi a xa na farkon waqa, shi ne zai dinga daidaita rauji a dukkan layuka da ake qullawa a xiya na waƙar.

Nauyin rauji a waƙar baka ta Hausa gajere ne, shi ya sa yake tafiya bisa gavovi na kalma gwargwadon hawansu da saukarsu da faxuwansu. Matakai waxanda ake bi a wajen samar da rauji a waƙar baka ta Hausa sun haxa da:

- Rauji mai dogon zango
- Rauji mai gajeren zango
- Rauji mai matsakaicin zango

Sannan gava ta rauji za ta iya zama mai nauyi wadda za ta qunshi [bww] ko [bwb], ko kuma ta zama mai sauqi wadda za ta iya zama gava mai [bw] kawai.

A wajen furta rauji na waƙar baka ana yi masa waxannan abubuwa kamar haka:

- Kaurara gava mai nauyi;
- Jan gava mai nauyi ko mai sauqi;
- Daidaita amsa-amon kari (hawa ko sauka ko faxuwa) a qarshen kowace saxara ko layi.

Haka kuma ana yin rauji ne na waƙar baka daga karin murya (na hawa da sauka da faxuwa) da kuma amon kixa tun daga tunanin makaxi a zuciyarsa. Domin haka, ana samar wa waqoqin baka rauji ne ta waxannan hanyoyi:

- Karin murya daga makaxin waqar;
- Amon kixa daga kayan kixan da makaxi yake amfani da su, ta la'akari da madiransu na hawa da saukar amo ko kuma faxuwarsa.
- Daga nan sai a fitar mata da raujinta;
- Rauji zai samar wa waqar baka wani amo wanda zai fitar da ita kaxai daga sauran waqoqin baka na makaxin.

Matakin Kalmomi

Kamar yadda aka nuna a baya, idan makaxin baka ya tashi aiwatar da wata waqa ta baka, yakan fara aiwatar da waqar ne a cikin zuciyarsa da kuma qwaqwalwarsa tun kafin ya furta waqar a waje. Haka kuma tunanin makaxi na kalmomi da yadda zai sarrafa su cikin azanci da hikima shi ne wani abu da zai biyo biyo baya a aiwatar da waqar baka. Sannan kuma dukkan makaxi na qungiya da kuma makaxi na qire duk suna yin aiwatarwa a wajen daidaita waqoqinsu da tsawaita su. Matakin kalmomi yakan bambanta dangane da kalmomi da makaxi ya yi tunaninsu ko kuma ya zavo su wajen tsawaita waqar da zai yi. Wasu daga cikin kalmomi da ake zava a shirya waqar baka sun haxa da:

Kalmomin Shirya Gindin Waqa

Gindin waqa furuci ne na wasu kalmomi masu ma'ana masu nauyin saqo, masu hikima da balaga da azanci waxanda ake shiryawa don a gabatar da waqar baka. Ta Gindin waqa ne ake rarrabe xa da xa a waqar baka. Waqoqin baka sun kasu kashi biyu. Akwai waxanda ake yi wa Gindin Waqa kamar waqoqin Alhaji Abdu Karen Gusau. Sannan kuma akwai waqoqin da ba a yi wa Gindin Waqa kamar waqoqin Alhaji Babangida Kakadawa. Ga Misali na Gindin Waqa:

G/Waqa: A lula xan haya,
: Mai gyaran kekuna.

(Abdu Karen Gusau; Waqar Alhaji Alula XanhayarKekuna,
Fagge, Kano)

Har wa yau kuma, Gindin waqa yakan bayyana abin da waqa take nufi tun kafin a shiga cikinta. Gindin waqa wani ginshiqi ne ko babban matangali na ginin waqar baka. Wani kuma harsashe ne ko majingini na farko a waqar baka, inda duk bai zauna ba, waqa ba za ta ba da sha'awa ba, balantana har ta yi wani armashi. Idan makaxi ya sami zaunuwar Gindin waqa, to, zai sami haske ya buxu a gare shi, ya sami walwala ta zavo

kalmomi waxanda suka dace ya saka a waqa waxanda za su ba shi damar samun sauran xiyan waqar.

Makaxin baka yakan yi tunani a zuciyarsa idan kumawanda suke a qungiya ne sukan haxa qarfi da azama su samo kalmomi zaunannu kuma mafi girkuwa a waqar da suke shiryawa ta baka su samar da Gindinta. A wajen shirya Gindin waqa makaxa sukan yi amfani da waxannan mataakai:

- Yawanci Gindin waqa bai shige layuka biyu (2) zuwahuxu (4) ba ;
- Yakan qunshi kalmomi masu nauyi da ake sarrafa su cikinazanci da hikima;
- Gindin waqa yakan qunshi sunan mai waqa ko laqabinsako alkunyarsa ko wata qarina da ke nuna Mai waqa;
- Sannan ana wakiltar Gindin waqa da harafin [X] na ABCD;
- Ana kuma wakiltar adadin saxaru ko layuka a Gindin waqa da alkalumma na [1,2,3,4] kamar haka: [X1] ko [X2] ko [X3] ko [X4] da sauransu;

- Ga misalai:

i) Gindin Waqa; (mai layuka huxu (4)

X1: Ka bawai maza,

X2: Na Magajin Gari Bubakar,

X3: Kai ad da yanzu,

X4: Allah ya ba ka Sarkin Kabi.

(Mamman Inyaga Argungu; Wakar S/Kabi Muhammadu Mera. Wato kalmomin nuna farinciki).

ii) Gindin Waqa; (mai layuka biyu (2) X1: Tankwafau namijin zaki, X2:

Sa'idu bai tava tsoro ba.

(Idi Xangiwa Zuru: Waqar Sarkin Sudan Sa'idu,

Kwantagora. Wato kalmomin nuna farin ciki)

- Yawancin kalmomi masu nauyin ma'ana da hikimar zance da makaxa suke tsarawa a Gindin waqa sun qunshi na nuna farin ciki ko na nuna baqin ciki. Misalin Gindin waqa na kalmomin nuna baqin ciki:
G/Waqa: X1: Gagarabadon namiji tsayayyen xan kasuwa
(Shata: waqar 'Gagarabadau, Mp3)

- Kuma wani Gindin waqar yakan qunshi kalmominyabawa ko na zambo ko na habaici da na zugugutawa da makamantansu. Misali:

G/Waqa: X1: Ya ci maza ya kwan yana shirye, X2: Gamda'aren Sarki Tudu Alu. (Narambaxa, Waqar Tudu Alu; Kalmomin zuga da kururantawa da yabawa).

Akwai kuma a wani G/Waqa:

X1: Madogara na Malam, X2: Iro Uban Bawa,

X3: Maigida Shinkahi.

(Narambaxa, Waqar Magajin Garin Shinkahi, Ibrahim; Kalmomin zuga da yabawa).

- Haka kuma wani Gindin waqar yakan xauki kalmomin faxakarwa ko gargaxi ko ilimtarwa ko isharantarwa ko nasihantarwa da sauransu. Misali:

. G/Waqa: X1 “Yan Nijeriya sai Hausa

(Abdu Karen Gusau; waqar Harshen Hausa- kalmomin kishin Hausa da na gargaxi da na ilimantarwa. Gusau, 2015: 64-75).

.G/Waqa: X1 Mu kama sana'a 'yan Nigeriya,

X2 Zaman banza ba namu ne ba.

(Abdu Karen Gusau, Waqar Gargaxi kan riqo da sana'a – kalmomin gargaxi da na faxakarwa dana isharantarwa, Gusau, 2015: 75-78).

.G/Waqa: X1 Shegiyar qafa ke kika saba da gulando,

X2 Ki tallafe ni, xaukar ni qafa kar ki gaza ni. (Abdu Karan Gusau, Waqar Shegiyar qafa –Kalmomin faxakarwa da na gargaxi da na isharantyarwa. Gusau, 2015: 96-97).

Layuka ko Saxaru a Xiya

Layuka jam'i ne na layi (tilo). A Qamusun Hausa (CNHN, 2016 206-304) an fahi ma'anarsa kamar haka: (i) Miqaqqen zane (ii) miqaqqiyar hanya ta cikin gari, ko jerin rumfunan kasuwa ko wani abu (iii) majalisar alqalai ko kotu ko xakin shari'a. Amma kuma a qamus (Hausa-English) na Awde (1996:106) ya bayyana Layi (p/layuka) da harshen Inglishi da Line. A kuma vangaren qamus xin na English-Hausa, Awde

(1996: 295) ya fassara line da noun=n=: (1) layi (2) Baiti
(3) Telephone line wato waya. Ta Fuskar Saxaru (Jam'i); saxara(tilo) kuwa
– Qamusun Hausa (CNHN, 2006: 381) ya fassara ta da layi cikakke na
rubutu.

A cikin layuka ne ko saxaru waqar baka take shirya saqonni tun a
qwaqwalwa, sannan ta rera su, ta sadar da su ga al'umma; ta amfani da
mataki na kalmomi waxanda suka haxa da nau'o'i daban-dabam. Kuma
har gami da kalmomi na maganganun habaici da isharantarwa da gargaxi
da ilimantarwa da tunasarwa da faxakarwa da makamantansu da yawa.

A waqoqin baka na Hausa akan shirya layuka ko saxaru masu sauqi
a qagi xa na waqar baka wanda zai qunshi saqo xaya kawai. Akwai
kuma layuka ko saxaru da ake shiryawamasu tsauri, waxanda za su haxu
su tayar da xa xaya na waqar baka. Shi xa xaya mai tsauri yakan qunshi
saqonni da yawan gaske kamar guxa huxu (4) ko ma fiye da haka waxanda
ake wakiltarsu kamar haka:

Xa xaya mai tsauri:

A1:

A2:

B1:

B2:

B3:

C1:

C2:

C3:

C4:

Da sauransu.

Za a ba da misali na xan waqa mai sauqi (Mai saqo guda xaya
kawai) kamar haka:

A1: Ni kam lafiya nit taho salla, A2: Lafiya ni ishe Sarki,

X1: Amadun Bubakar gwarzon Yari,

X2: Dodo na Alqali.

(Narambaxa, waqar Sarkin Gobir Ahmadu Bawa(1935-1975).

Shi kuma xan waqa xaya mai tsauri (mai Saqonni da yawa fiye da
xaya), ga wani misali kamar haka:

A1 Na Magaji mai Martaba xan Mu'azu, A2 Irin assabad Bubakar baba yay yo, A1.1 Na Magaji mai Martaba xan Mu'azu, A2 Irin assabad Bubakar baba yay yo,
 B1 Tsarin gaskiya Bello kai Shehu yac ce, B2 Bari masu son duk su maishe ka yaro,
 B 1.1 Tsarin gaskiya Bello kai Shehu yac ce, B2 Bari masu son duk su maishe ka yaro, B3 Da kyauta da ilimi da neman dalili,
 B4 Da gode ma Allah da istingfari,
 B5 Da su Bello xan Shehu yat tsarmo kowa, B6 Ka kai kamar Bello ka gadi Moyi,
 B7 Saura ka kai inda mai Hausa yak kai, B6.1 Ka kai ka mar Bello ka gadi Moyi, B7 Saura ka kai inda mai Hausa ya kai,
 X1: Bajinin gidan Bello Mamman na Yari,
 X2: Sarki Kudu Maccixo ci maraya.
 (Sa'idu Faru, waqar Muhammadu Maccixo lokacin yana a matsayin Sarkin Kudun Sakkwato, ya rasu a 1995 yana Sarkin Musulmi).

A layi na xan waqa ana wakiltar sa da alqalumma na [1- 0], da haruffa na ABCD ban da [X] kamar yadda aka gani a misalan da suka gabata. Har wa yau kuma ana iya wakiltar xan waqa ta jan layuka kawai. Misali:

Xanwaqa mai layuka biyu ko uku Xa: 1 _____
 2 _____
 3 _____ X1 _____ X2 _____

Ko xa mai layuka biyu
 Xa: 1 _____
 2 _____ X1 _____ X2 _____

Saqonni a xa na waqa, bisa yawanci ba su shige layukaguda biyar (5). Misali: A1, B1, C1, D1, E1, wato saqo na xaya (1) zuwa na biyar (5).

A layuka ne kuma ko saxaru ake tunani a zuciya a ginasaqo na farin ciki ko na baqin ciki ko na faxakarwa ko na

tunasarwa ko na gargaxi ko na ilimantarwa ko na isharantarwa ko na yabawa ko na zambo ko na habaici ko na wani saqo da makaxi yake son ya gaya wa al'ummarsa a harshen waqar baka. Alalmisali:

Jarora: Yara farau-farau farar tabarma,
: Farin cikin mai baqunta,

Y/Amshi: Gagarabadon namiji tsayayyen xan kasuwa.(Shata, Gagarabadau; Gusau, 2018:20)

Akwai kuma

Jarora: Ga wani ya yi ilimi babu hankali,
: Ga dai ilimi babu nutsuwa,

: An kira shi Dabtan ya amsa,

: Da ganin qurji sai ya yava wuqa, Y/Amshi: Na gode wa Amadun Gaya.

(Shata, Waqar Amadun gaya; Gusau, 2018: 23)

A lokacin da makaxa suke yin tunanin baxini na wata waqa da za su shirya sukan bambarta a wajen yin wannan tunani da kuma samo kalmomi na waqa.

- i) Wasu makaxan sukan zauna a qarqashin wata inuwa kamar ta wata bishiya, su kwanta su lulluve kansu, suna tunanin wata waqa. Alalmisali, Alhaji Ibrahim Narambaxa, idan yana tunanin waqa har zana tunanin nasa yake yi a qasa, ya dinga shata wani zani ko zane- zane kamar zai zana wani hoto na musamman. Zai dinga zanawa a qasa a cikin layuka, ya dinga yin zane-zane,yana tsara saxaru na waqa.
- ii) Wasu kuma makaxan sukan dinga jefo wasu kalmomin suna sarqawa suna kuma zubar da wasu, suna warwarewa, har su haxa kalmomin da suke bukata na waqar. Wasu makaxan, kamar Salihu Jankixi,har tattaka 'yan amshinsa yake yi, suna zazzaune, idan sun jefo wasu kalmomi da ba su dace ba. Ta haka dole xan amshi ya yi taka-tsantsan da abubuwan da yake ba da tasa gudummawa.
- iii) Wasu makaxan, musamman makaxan qire (kaxaita) sukan sami saulin yin tunani ne a yayin da 'yan amshinsa suke maimaita kixa, su kuma makaxan sukan yi shuru, suna numfasawa. A lokacin da kuma sanqirorinsu suke ba da tasu gudunmawa, su kuwa makaxan (Jagororin) suna

yin shuru, suna saurarensu. Da sauran halayen makaxan kaxaita. A duk lokacin da makaxan suka yi shuru suna tunani ne a kan abubuwan da za su qara qulla waqoqinsu.

Sadarwa a Waqar baka

Bayan makaxan baka sun gama tunanin waqar da za su yi, sai kuma su zo, su sadar da ita ga al'umma. Ana sadar da waqar baka ga Hausawa a xaixaikun gidajensu da wani wuri da suka shirya wanda ake kira dandali wato wurin yin wasannin jama'a da a yayin farauta ko noma, musamman a lokacin gayyarnoma a fadojin sarakuna da a lokacin bukukuwan al'umma da kuma a taruka na makarantu da sauransu.

A ma'ana ta lugga ko ta qamus, Qamusun Hausa (2006: 380) ya bayyana kalmar sada tana nufin (i)gama (ii) isar da (iii)sulhunta. Shi kuma littafin Qamus na Kevavvun Kalmomi wato Hausa Metalange (Muhammad, 1990 UPL Ibadan:104) cewa ya yi kalmar Sadarwa da Ingilishi tana nufin Communication. Shi ma Awde (1996:135) yana ganin kalmar Sadarwa tana nuni ne Communications da Ingilishi.

Sadarwa a ilimin waqar baka tana yin nuni ne game da wasu dabaru waxanda ake amfani da su wajen isar da waqoqin baka ga waxanda ake yi wa su. Ana isar da waqoqin baka ta hanyar rera wa mutane a wasu wurare da lokuta da yanayi.

Lokaci da Yanayi

Bisa yawancin lokuta na sadar da waqoqin baka na Hausa, kamar yadda aka yi bayani a baya, akan sadar da waqar baka ne a lokaci na safiya ko na hantsi ko na rana ko na yammaci ko na daddare da dai sauran lokuta. Haka kuma Hausawa sukan sadar da waqoqin baka a ko wane yanayi na damina ko na kaka ko na rani ko na bazara ko na hunturu ko na xari. Alalmisali, waqoqin noma an fi yin su a yanayi na damina wato lokacin da ruwan sama yake sauka. Haka kuma waqoqin vullowar kaka akan yi su ne da zaran damina ta shige ko tana gab da wucewa wato an cim ma amfanin gona ka'in da na'in da dai sauransu.

Wuraren Sadawar Waqar Baka

Makaxan Hausa sukan sadar da waqoqin da suka yi bisa maqasudai ne daban-daban gwargwadon waxanda aka yi domin su. Waxannan wurare da ake yin sadawar sababbin waqoqinbaka sun haxa da:

- i)Gidajen al’umma na xaixaikun mutane kamar gidajen sarakuna da gidajen malamai da gidajen attajirai da gidajen masu jarunta da sauran gidajen masu sana’a da kuma sauran gidaje na xaixaikun al’umma.
- ii) Wurare na bukukuwa, kamar bikin aure da bikin suna da bikin kalankuwa da bukukuwan sarauta na al’adar Hausawa da bukukuwan masu sana’o’i da bukukuwan nunin amfanin gona da bukukuwan murna da bukukuwan da akan shirya na musamman da sauransu;
- iii) Dandali na shirya wasannin yara, tun a musamman lokacin kixan kalangu na ‘yan mata da na asauwara da kuma kixan duma da makamantansu.
- iv) Wuraren farauta, a fagagen da ake farauta a cikin dazuzzuka akan yi wa mafarauta sababbin waqoqi, kuma ana sadar da su da waqoqin ne a lokacin farautar a cikin dajin farauta, musamman a yayin da alalmisali, farauta ta rincime, ana buga in buga. Waqoqin da Kassu Zurmi ya yi sababbi, na farauta ya rera su ne kuma ya sadar da su kai tsaye a fagen farauta.
- v) Wurin noma, haka abin yake wurin manoma, musamman a yayi na gayyar noma a wata gona, kamar a Gandun Sarki, ko a gonar wasu Sarakai, ko a gonakin taimakon sauran talakawa. Nan ake sadar da sababbin waqoqi ga manoma, musamman waxanda suke da sarautun noma kamar Sarkin Noma da Madakin Noma da Gojen Noma da Kayayen Noma da sauran jaruman noma da makamantansu;
- vi) Wurin wasanni; Wurin wasannin al’ada a qasar Hausa wuri ne da ake rera sababbin waqoqi a kuma sadar da su ga waxanda aka yi wa su da sauran jama’a masu sauraro. Wurin wasannin al’ada sun haxa da:
 - Wasan Asauwara wadda ake yi a kowace ranar kasuwa ta gari. Ana yin wasan Asauwara a ranar cin kasuwa ta wani gari da yammaci ne, gab da kamar la’asar sakaliya wato kasuwa za ta watse. A wasan Asauwara ana yin waqoqi ne tsakanin matasa-‘yan maza da ‘yan mata ko zabiya da kuma zabaya. Kuma ana yin wasan Baura da kixan Baura, a wannan lokaci ma ana rera waqoqi sababbi da zimmakar sadar da su.
 - Wasan kokawa
 - Wasan dambe
 - Wasan Sharu: wanda ake yi a lokacin da Hausawa suka shaqu da Fulani
 - Da sauran wasanni.

Wurin wasannin al'adun Hausawa, wuri ne ma wanda ake sadar da waqoqin baka na Hausa.

vii) Wuraren Tarukan Makarantu:

A lokacin da Hausawa suka sadu da Turawa, musamman a zamanin mulkin mallaka; Turawa suka qagi makarantu ga Hausawa tun daga zamanin karatun manya har zuwa karatun yara, an kakkafa wa Hausawa makarantu na boko daban-daban.

To a yanzu a waxannan makarantu tun daga na boko da kuma na islamiyoyi da a masallatan addinin Musulunci duka ana yin taruka mabambanta kamar:

- Tarukan fitar xalibai.
- Taruka na aikin makarantu, kamar tarukan gama makaranta wato Convocation a Jami'a.
- Taruka na maulidi, kamar Maulidin Annabi (SAW) da naShaihunai da na Mujahidai da na sauransu.
- Tarukan ga-Fili-ga-mai-doki.
- Taruka na Musamman.
- Da sauransu.

viii) Wurare na Musamman

Akwai kuma wasu wurare da ake shirya taruka namusamman domin kawai a rera waqoqi sababbi, a sadar da su ga mutanen da aka yi wa su da sauran jama'a na musamman. A ire-iren wurare da muhallai na musamman waxanda ake nema domin a sadar da waqoqi sababbi sukan qunshi;

- Wuri wanda aka zagaye shi, kuma aka yi masa shuke- skuke na ciyayi da wasu hakukuwa masu qayatarwa, musamman masu qara ganin ido ko warware kwarkwatar ido;
- Wuri da aka tanada a matsayi na Gadina;
- Wuri da aka tanada a matsayi na utel-utel ko xakin taro namusamman a manyan garuruwa da birane;
- Wurin da aka keve domin shaqatawa, ko na masaukanbaqi;
- da sauransu da yawa.

4.0 Kammalawa

Wannan takarda ta yi nazari ne game da yadda ake aiwatarwa da kuma sadarwa na waqoqin baka na Hausa. An yi bayani ne dangane da wasu mata kai na aiwatarwa da kuma wasu

wurare waxanda ake sadar da sababbin waqoqi ga mutanen da aka yi wa su, da sauran jama'a masu sauraron rerawarsu. An kuma nuna ba za yi tunanin waqar baka ta Hausa ba, ba a sadar da ita ba. Wannan ne ya tabbatar da ba za a yi tunanin a samar da waqar baka tun daga qwaqwalwa har zuwa tsantsar zuciyar makaxi ba, sai an furta ta, a sadawar da za a yi mata.

Haka kuma an nuna, waqar baka tunani ne wanda ake aiwatarwa a rera cikin karin murya da kixa wato rauji tsararre, a kuma sadar da ita ga al'umma domin ta zaburar da su ta kuma hankaltar da mutane a kan dabarun tafiyar da rayuwa da kuma abubuwan da za su ba da damar a cim ma masauki mai inganci.

Wani abin lura da shi game da waqar baka kuma, Hausawa sun fi la'akari da ma'ana da saqonnin xiyanta fiye da amon kixa wanda ake gwama waqar da shi. Hausawa sun xauki kixa a matsayi na mahaxin rauji ne, ba zai tava zuwa a sama da muryoyin da makaxa suke furtawa ba. Makaxan baka sun fi sona dinga sassauta kixa ne bisa ga muryoyinsu. A ko da yausha, furucin Jagora da na 'yan amshinsa su ne a gaba wato a sama, duk kuwa da kixan da wasu Hausawa suke yi a Sitidiyo wanda yake zama a sama da muryar Jagora ko ta 'yan amshinsa a CDko a memory ko a sauransu.

Akwai bukatar kuma a lura, makaxan Hausa su ne suke tsara waqoqinsu da kansu. Kuma su makaxan Hausa mutane ne masu fahimta, masu magana da harshen Hausa da al'adunsa, masu zalaqa da hazaqa da hikima da balagar zance da kuma azanci na tunanin waqar baka da shirya ta da rera ta da kuma sadar da ita ga sauran al'ummar Hausawa da kuma waxanda suke ji da fahimtar harshen Hausa.

Yana kuma da kyau a san, Hausawan farko su ne suke fara nazarin waqoqinsu na makaxan baka, sannan sarakunan qasa, da gidajen rediyo da talabijin da makarantun soro wato na zaure da makarantun boko da su kansu makaxan baka da sauransu. Ta haka ne nazarin waqar baka ya zama karvavve ga al'ummar Hausawa kuma abin yi ga manazarta a makarantun boko da kuma makarantun zaure wato na soro da xaliban ilimi da sauran masu sha'awar nazarin waqar baka.

Alhamdu lillahi, Allah shi ne masani wanda ya zagaye komai da saninsa. Tsira da amincin Allah, su tabbata ga Annabi Muhammadu, sallallahu alaihi wa sallama.

Manazarta

- Awde, N. (1996). Hausa-English and English-Hausa Dictionary. New York, N10016: Hippocrene Books, Incorporation, 171 Madison Avenue.
- Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero, Kano (2006). Qamusun Hausa na Jami'ar Bayero. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Funtua, A. I. & Gusau, S. M. (2011). Waqoqin Baka na Hausa. Katsina: Department of Hausa, Federal College of Education and Printed by Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Gusau, S. M. & Mustapha S., Xanmaigoro, A. & Sabe, B.A. (2018). A Studies in the Songs of Dr. Mamman Shata Katsina. Katsina: Department of Nigerian Languages, Umaru Musa 'Yar'adua University, Katsina (UMYUK).
- Gusau, S. M. (1993 & 2003). Jagoran Nazarin Waqar Baka. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Gusau, S. M. (2002). Salihu Jankixi Sarkin Taushi. Kaduna, Nigeria: Baraka Press and Publishers Limited.
- Gusau, S. M. (2008). Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanaye- Yanayensu da Sigoginsu. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Gusau, S. M. (2009). Diwanin Waqoqin Baka: Zavavvun Matanoni na Waqoqi na Hausa: Juzu'i na Xaya. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Gusau, S. M. (2013). Tatsuniya a Rubuce. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Gusau, S. M. (2014). Waqar Baka Bahausiya (The Hausa Oral Song). Kano: Bayero University, Kano, Inaugural Lecture Series No14. Being Professorial Inaugural Lecture.
- Gusau, S. M. (2015). Abdu Karen Gusau. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- Gusau, S. M. (2016). Qamusun Kayan Kixan Hausa. Kano: Century Research and Publishing Limited.

Gusau, S.M. (2013). Mizani Tsakanin Waqoqin Hausa na Baka da Rubutattu' Takarda Wadda ya Gabatar a cikin Studies in Hausa Language, Literature and Culture: The First (1st) National Conference. (Yalwa, L. D.; Gusau, S. M.; Birniwa, H. A.; Abdulqadir, M. Y. & Chamo I. Y. (Edt). Kano: Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya and Printed by Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Muhammad D.(Ed) (1990) Hausa Metalanguage: Qamus na Kevavvun Kalmomi. Vol. 1. Yaba, Lagos: Nigerian Educational Research and Development Council, 3, JibawuStreet. Printed by Ibadan: University Press Limited.